

SÁRAI SZABÓ KATALIN

Változatok az identitásra

Az utóbbi években Magyarországon is egyre több kutató fordul a nőtörténet (*gender*) felé, és szaporodik az egyes női csoportok vizsgálatával foglalkozó tanulmányok száma is. Kutatási területem a református női egyházi elit; ennek keretében fogtam hozzá, hogy interjúsorozatot készítssek református lelkésznékkel.

A 19. század végétől az egyházon belül diskurzus kezdődött a nők szerepéről, amelyben a lelkésznék lelkiségét, feladatait, működési területeit is próbálták meghatározni. Elsősorban az egyházi sajtó és az egyházi irodalom adott fórumot ezeknek az elképzeléseknek.¹

A református papné az 1920-as évekig elsősorban mint férjének, a lelkésznek segítőtársa jelenik meg az egyházi sajtóban: főként arra hivatott, hogy megteremtse férje munkájához a családi háttérrel. A közösség életében a *cura pastoralis* munkájából vette ki részét, ezenkívül a közösség nőtagjai fordulhattak hozzá olyan problémákkal, amelyeket a pappal nem szívesen beszéltek volna meg. Önálló, sajátos helyére és szerepére a belmisszió-mozgalom, az egyház megújulásának törekvése irányította rá a figyelmet.

A belmissziói mozgalomban nemcsak az ideális lelkészné képe, hanem az ideális lelkészkép is megváltozott. Az ideális lelkész az volt, aki egész életével, minden civil megnyilvánulásával képviselte a keresztény értékrendet, nemcsak „palástban” volt pap. Háza „üvegfalú” volt, amely az egész közösség számára példát jelentett, akinek prédikációja egész életvitelét tükrözte. A két világháború között megjelent *Református Lelkésznék Lapja* is több ízben foglalkozott azzal kérdéssel, miképpen kellene a papnéknak is a korszak új igényeihez alkalmazkodniuk. Míg a

¹ SÁRAI SZABÓ Katalin: Nőkép a református sajtó tükrében, 1867–1918. *Egyháztörténeti Szemle*, 2001/2. 3–35.

„tegnap papnéi” mint jó gazdasszonyok, önfeláldozó anyák, feddhetetlen életű asszonyok adhattak példát a gyülekezet tagjainak, addig az „új papné”-től már többet vártak. A lelkipásztori munkában való részvétel, azt, hogy segítsen a lelkésznek a női lélek megértésében, legyen kritikusa lelkészi szolgálatában, és a gyakorlati munkákból is vegye ki a részét: vezesse a leányok vasárnapi iskoláját, végezze a leányifjúság pasztorációját, asszonykört szervezzon stb.²

A háború után az „ébredési mozgalom”, amelynek gyökerei a háború előtti mozgalomban kereshetők, ismét felerősített egy olyan kegyességi formát, amelyben a nőknek, lelkésznek és már a lelkésznőknek is újabb és újabb lehetőségeik nyíltak az egyházi szolgálatban. A közelmúltban kezdett kutatásom során olyan lelkésznekkel készíték interjút, akik az 1930-as években születtek, azaz éppen ebben az „ébredési” korszakban kezdték lelkésznői működésüket. Első körben azokat keresem föl, akik maguk is elvégezték a Teológiai Akadémiát, vagy néhány évig folytattak teológiai tanulmányokat (nagyjából 1948–1952 között iratkoztak be). A református egyházban 1917 óta vesznek föl nőket a Teológiára, felszentelt lelkészként azonban csak az 1982 óta működhetnek. Azt megelőzően, a két világháború között, vallástanárként végeztek, 1952 után diakóniai vagy adminisztrációs munkára alkalmazták a teológiát végzett nőket. Legtöbbjük emellett „civil” állást is vállalt.

Az elemzett interjúalanyt a továbbiakban Éva néninek nevezem.³ Mintegy kétórás életútinterjút készítettem vele, s az idő nagy részében, egy-két közbevetés kivételével, egybefüggően mesélte az életét. A beszélgetés végén tettem csak föl kérdéseimet, amelyek már nem követték az ő elbeszélésének fonalát. Főképpen a Teológián eltöltött évekről és a lelkésznői szerepről kérdeztem. Azért választottam elemzésre ezt az interjút, mert Éva néni rövid, jól összeszerkesztett narratívát adott elő, egy tulajdonképpen első hallásra nem túl izgalmas történetet. Ezzel az interjúval azonban nagyon jól illusztrálható, miképpen változik különböző élethelyzetekben a lelkésznői identitás. Az interjú elemzése során három szempontot tartottam szem előtt. Az első: az elbeszélésben megjelenik-e, s ha igen, miként a vallásos identitás nyelvi, beszédstílusbeli jellegzetességként (például bibliai idézetek beszövése a beszédbe, az egyes élethelyzetek, cselekedetek Isten áldásaként való értelmezése, a beszédben gya-

² Tóth Sándorné: A tegnap és a ma papnéi. *Református Lelkésznek Lapja*, 1932. március. 4.; RAVASZ László: A lelkészné mint szolgatárs. *Református Lelkésznek Lapja*, 1929. december. 85–86.

³ A személyiségi jogok védelme miatt nevét és életútjának azon részleteit (helyek, személyek), amelyek alapján felismerhető lenne, megváltoztattam.

kori „tanúságtétel” stb.). A másik szempont, hogy az elbeszélő hogyan építi fel saját karrierjének ívét, hogyan egyezteteti civil foglalkozását és papnéi szerepét a szocialista időszakban. Harmadik szempontként azt elemzem, melyek az élettörténet alapjául szolgáló pillérek, amelyek hangsúlyosan jelennek meg az elbeszélésben.

Az életút elmondásának *nyelvi jellemzői* alapján három típust különítettem el a történetben. Az *első típusba* azokat a megnyilvánulásokat sorolom, amelyeket a „bizonyágtétel” címkével láttam el. Ez az „ébredés” korszakának, a hitre jutásnak, a Teológián töltött éveknek elbeszélése közben jellemző megnyilatkozási forma. „Igen, 1946-ban Dobos Károly és Szabó Imre voltak akkor a lelkipásztorok. És hát ez egy életre szóló tanítás volt, hogy Dobos Károly – főleg ő foglalkozott akkoriban velünk és ő minden alkalommal elmondta nekünk szinte, hogy »Imádkozzatok Szentlélekért«. És hát olyan jó kislány voltam, és azt én megfogadtam, annak ellenére, hogy hát nem tudtam, hogy hát mégis minek meg mire jó az, de azért én imádkoztam. Hogy aztán az Úristen meghallgatta ezt a kérést, azt csak később tudtam meg... És ez mind nagyon sokat segített a hitre jutás útján, úgyhogy... 47 tavaszán akkor úgy megérett bennem, hogy elfogadtam az Úr Jézust személyes Megváltómnak, és ez aztán egész életem meghatározta.”⁴

Éva néni egész életútját is ezzel a formával összegezi, értékeli: „...hát szóval összegezve: nagyon szép életünk volt, és nagyon hálás vagyok az Úristennek azért, hogy ezen az úton járhattunk, sok nehézség ellenére is nagyon jó volt, és minden nehézséget át tudtunk hidalni, mert szeret-tük egymást... és hát nagyon nagy ajándék, hát ugye van egy családi igénk is.”⁵ Az elbeszélésnek ezekben a részeiben egyrészt emlékként azt a közeget idézi Éva néni, amelyben ez a fajta beszédmód megszokott; vagy olyan eseményekről számol be, amelyek a vallását gyakorló ember számára elválaszthatatlanok az isteni gondviselés megtapasztalásától – ilyen a házasság.

A vallásos megnyilatkozás *másik típusának* tartom, amikor valamilyen nehéz élethelyzetben talál a vallásban megnyugvást vagy vigasztalást. Így például szinte feldolgozhatatlan traumaként éli meg, hogy férje áthelyezése miatt el kellett hagynia azt a települést, ahol minden szempontból „sikeresnek” tekinthette önmagát. Mindaz adott volt ott számára, amit fontosnak tartott: biztos egzisztencia, megfelelő lakáskörülmények,

⁴ Az interjút 2004. december 10.-én készítettem. (1.) – Az ébredési mozgalom igehirdetőinek hatása nagyon sok fiatal további életútját, életpályáját határozta meg.

⁵ Uo. 20.

presztízs, amely nemcsak papnéi státusából, hanem civil foglalkozásából is adódott stb. A lakhelyváltogatás krízisén vallásossága segítette át. „Hát igen, én nagyon, nagyon nehezen mentem el..., mert szerettem ott lenni, szerettem, akkor már olyan szépen kialakult a parókia is, meg hát megszoktam, megszerettem, nekem nagyon jó volt ott... [sóhaj] És akkor itt a fizetésem is már elég jó volt a kórházban... És nem is a fizetés miatt voltam én elkeseredve, hanem egyáltalán nehezen szoktam meg az új helyet, úgyhogy bármelyik pillanatban tudtam sírni [nevet], akkor vissza-sírtam a régit, mindaddig, amíg aztán meg nem értettem, hogy itt az életben nincsen maradandó városunk, hogy szóval nem lehet ragaszkodni egy helyhez, egy környezethez, hanem hát ahová tettél, ott szolgállok, ugye? Ez a versidézet alapján, hát itt kell megtalálni a helyünket.”⁶

Harmadik típusnak a vallásos attitűd nyelvi megjelenésének hiányát tekintem. Nem találkozunk ezzel sem lelkésznei feladatai, sem világi munkája, sem személyes kapcsolatai elbeszélésekor, sem a gyülekezetekről, a különböző eseményekről (akár egyháziakról) szóló beszámolóiban. Tárgyilagosan, diplomatikusan, munkái kapcsán szakszerűen beszél. Annak a beszédmódnak az „elsajátításához”, amelynek itt a hiányáról van szó, több tényező is hozzájárulhat. A legfontosabb a családi indíttatás: például az interjúalanyok között akadnak olyanok, akik papcsaládban, paplányként nevelődtek bele az egyházi életbe és ebbe a nyelvezetbe. Éva néni esete más. Édesanyja és anyai nagyapja volt református, a nagyapáról maradtak fenn olyan emlékek, amely vallásosságával voltak kapcsolatosak. Édesanyja elvárta ugyan, hogy lányai minden vasárnap templomba menjenek, de a gyermekkoráról szóló az igen rövid terjedelmű részben Éva néni nem említ olyan vallásos élményt, amely nyomot hagyott volna benne, nagyapjáról a beszélgetés végén tesz csak említést, amikor megkérdeztem, volt-e református lelkész a családban. Apai ágon a család katolikus volt. „Tehát nem volt egyházi hatás egyik oldalról sem, csak ennyi, az ébredés idején akkor jutottam én is hitre...”⁷

Személyes karrierjének elbeszélése a második elemzési szempont. Ezt Éva néni esetében szintén végigkíséri bizonyos kettősség, amelynek alapján úgy tűnik, a két szerepkör – a világi hivatás és az egyházi hivatás – között nem alakult ki a teljes összhang. „Amikor a pályaválasztásra gondoltam, akkor eleinte tanítónő szerettem volna lenni, mégpedig kicsik-

⁶ Uo. 10.

⁷ Uo. 18.

kel foglalkozni, de hát mivel ilyen beállítottságú (vallásos) voltam, onnan az iskolából semmilyen ajánlást nem kaptam, annyira nem, hogy az igazgatónő az érettségire is azt mondta, hogy nem kaphat kitüntetést egy olyan valaki, aki... ilyen beállítottságú... ez is oda ösztönzött, hogy a Teológiára jelentkeztem.” A Teológia elvégzése után vallástanár szeretett volna lenni, de 1952-ben erről is le kellett mondania, így abbahagyta tanulmányait, és férjhez ment egyik teológiai társához. Ezután világi foglalkozása tulajdonképpen a véletleneken múltott; ez a korszakban gyakran jellemző volt a női munkavállalásra. Miután férjhez ment, s férje segédlelkész volt nagyon kevés fizetéssel, ő is munkát vállalt: „Akkor ott a házban – VII. kerületben laktunk anyósomnál... volt egy asszony, aki kapcsolatok révén szerzett nekem egy napidíjas állást a IX. kerületben. Év vége volt már, szeptemberben volt az esküvőnk, kb. október-novemberre kaptam egy ilyen állást, az adóügyi hivatalnál. Ott napidíjasokat vettek fel, hogy az adóbehajtásokat sürgessék, ugye szabály szerint mindig kettőnek kellett járni, egy végrehajtó meg mellette még egy megbízott, na most akkor volt a végrehajtó, és akkor mellé most egy laikust vettek föl, mindegy, hogy ki, csak hogy ketten menjenek. Nahát erre a napidíjas állásra jelentkezhettem én, és napi 30 forintért, és akkor egész nap jártuk a lakásokat...”⁸ Erről a munkáról Éva néni teljes tárgyilagossággal számol be. A szövegből úgy tűnik, tudott azonosulni munkájával, egyébként ez jellemzi a többi munkájáról szóló beszámolót is. A munkakörülmények nehézségeit hangsúlyozza: sokat kellett gyalogolni és emeleteket mászni. „...Akkor megvolt még a Mária Valéria lakótelep, ami most József Attila lakótelep már.

– Igen.

– De akkor még az megvolt eredeti állapotában, hát nagyon sok élmeny volt ott is, hogy milyen nyomorkörülmények között tudtak lakni emberek, és tulajdonképpen a legriasztóbb és nyomasztóbb nem is a szegénység és a nyomor volt, hanem a piszok. Hogy olyan koszban is tudtak élni, hogy az borzasztó volt, hogy annyira elhanyagoltan és annyira piszkosan. Annak volt egy tisztviselőtelepi része is, ami nagyon szép kis tipp-topp kis pici kis lakások voltak, de ott rend volt, de volt egy nyomor része is, az borzasztó nyomasztó volt, szóval...

– Az elkeseredettség miatt volt piszkos?

– Egyszerűen a nemtörődömség, hanyagság, nemtörődömség...

– Itt munkások laktak inkább?

⁸ Uo. 2., 4.

– Hát, hogy aztán volt-e munkájuk vagy nem volt munkájuk, hogy mi-ből éltek, ki tudja, nem tudom, de aztán ezek az emberek aztán ugye lakást kaptak, amikor felépült a lakótelep, és hát aztán hallottuk, hogy később is, ezekről mondták, hogy felszedték a parkettát és eltűzelték azt is.

– Ühüm...

– ...vagy mit tudom én, disznót tartottak a parkettán vagy a fürdőkádban, szóval ezekről mentek ezek a történetek, akik itt is egyszerűen nem tudtak élni, mert azért bármilyen szegény is, azért egy kicsit lehetett volna igényesebb a környezetére, hogy azt rendben tartsa valahogy. Abszolút, volt egy olyan gondolatunk is, hogy az egész telepet... kellené talán... elpusztítani, felégetni, mert borzasztó, hogy milyen állapotokban laktak.” Ilyen sarkos megfogalmazás az interjú többi részében nem fordul elő.

Interjúalanyom ezt követően az „egészségügyben” dolgozott diétásnővérként, majd normásként egy pesti kórházban. Az egészségügy több papnénak is biztosította az elhelyezkedés lehetőségét; más interjúalany is utal rá, hogy a lelkesznék megbízhatóságuk, illetve a betegekhez való viszonyuk miatt elfogadott munkaerők voltak ezekben az intézményekben. „Hát – normában dolgoztak akkor a munkások, a mosodában is volt egy norma, hogy mennyi a 100 százalék, amit el kell végezni, és akkor ha alatta teljesít valaki, kevesebb pénzt kap, ha fölötte, akkor több pénzt kap. Akkor volt a Sztahanov-mozgalom, akkor ugye aki túl sokat dolgozott, az sztahanovista lehetett, hát ez már javában [sóhaj]t a kommunista idő volt, még 56 előtt volt... Tehát 54. május 1-jétől akkor a kórházi mosodáknál voltam normás, és ott akkor a főnököm rám bízta, hogy dolgozzam ki a varrodai normát. Ugye a kórházban volt, működött nemcsak mosoda, hanem hát ezeket a mosodai fehérneműket javígtatták is, foltozták, stoppolták, javították az ágyneműket meg a köpenyeket, a dolgozók munkaruháit. És hát akkor norma erre még nem volt, és rám bízta, hogy dolgozzam ki ezt a normát. És akkor a varrodákba jártam ki, stopperral a kezemben; meg volt szabva, hogy mit kell figyelni. A dolgozó megkapott egy ruha- egy munkadarabot, megnéztük, hogy milyen munka van rajta, és akkor a stopperrel nézni kellett, hogy mit hány perc alatt, hány perc alatt tesz rá egy foltot, hány perc alatt stoppol meg valamit... rengeteg mérést csináltam, és aztán a főnökömmel együtt dolgoztuk ki ezt varrodai normát, ami egy darabig ment is, gondolom, amíg a norma volt...”⁹

⁹ Uo. 5–6.

Férje első önálló parókiája vidéken volt, Éva néni ott dolgozott tovább a helyi rendelőben. Nagyon jó érezte magát, elvégezte az egészségügyi asszisztensi tanfolyamot, és közben mint papné is tevékenykedett. Iskolákba járt oltást adni, tehát gyerekek között dolgozott. Mikor megvették első Trabantjukat (azóta is Trabantjuk van) megtanult gépkocsit vezetni, önállóan járhatta vidéki körzeteit: „...és akkor már önállósítottam magam [mosolyog], akkor már nagyon jó dolgom volt”.¹⁰ Arról, hogy miként jutottak hozzá az első kocsihoz, s utána hogyan tudták rendszeresen lecserélni, részletesen beszámol. A korszakban az egyházon belül nem mindenki kapott szolgálati Trabantot. Éva néniék esetében a kocsi nem státuszszimbólumként jelenik meg, hanem inkább arra utal, hogy a férje olyan lelkész volt, aki „nem érdemelte ki” a szolgálati autót. Másrészt a kocsi számára női önállóságának biztosítékát is jelentette. Miközben ellátta a háztartást, férje teljesen lelkészi szolgálatának szentelhette magát. Máskor is visszatér arra, hogy férjének semmiféle házi munkával nem kellett törődnie, mindenre neki volt gondja, s emellett segítette lelkészi munkájában. Családlátogatásokat tett férjével együtt, bibliaórákat tartott, és ha férje távol volt, a reggeli áhítatokon is helyettesítette. Szerették őket az emberek, mert mindenkivel megtalálták a hangot. Éva néni a munkája révén széles ismeretségi körre tett szert, ami lehetővé tette, hogy kapcsolatrendszere ne korlátozódjék az egyházzal kapcsolatban lévő személyekre. Nyilván nyelvezetének „kettősségét” is ez magyarázza. A későbbiekben is fontos volt számára a világi kapcsolatrendszer. „Nagyon jó volt az egészségügyi munka, például arra jó volt, hogy sokan jöttek a parókiára olyanok, akik, mondjuk, engem kerestek, vagy tüdős vonalról, egészségügyi vonalról jöttek, és akkor ezek azért bejöttek a parókiára is. Tehát ilyenformán kapcsolatom volt nemcsak az egyháziakkal, hanem az egyházon kívüli emberekkel is. Úgyhogy sok jó hatása volt ennek is, hogy világi állásban voltam.” Mint látjuk, az 1960-as–1970-es évek munkahelyi szlengjét az interjúszituációban is megtartotta.

Világi karriertörténetének ez az időszak a legsikeresebb része. Eddig a szakaszig minden munkájáról elég részletesen és szakszerűen beszél, hiszen ma már kevésbé ismerős munkák ezek; fel is hívja a figyelmemet arra, milyen különleges munkákat végzett. Későbbi munkahelyeiről már csak egy-két mondatban tesz említést. Miután új szolgálati helyükön „belenyugodott” abba, hogy tulajdonképpen férje „karrierje” határozza meg, meddig maradnak egy helyen és hová mennek tovább, a törté-

¹⁰ Uo. 10.

net súlypontja átteődik a papnéként végzett tevékenységre. Utoljára egy budapesti gyülekezet hívta meg őket, ahol kézimunkakört szervezett az asszonyoknak. Ahhoz, hogy jól végezhesse ezt a munkát – ismét előkerül a szakszerűség kérdése, fontossága – kétféle tanfolyamot is elvégzett, az egyik egy kézimunka-tanfolyam volt. Több ízben is hangsúlyozza, hogy munka mellett végezte ezt a másfél éves tanfolyamot. Ismét megjelenik az a momentum, amely a függetlenség érzését jelenti Éva néni életében: kapcsolatok az egyházon kívül. „...ezt végeztem munka mellett, ez másfél éves tanfolyam volt, amiért adtak egy papírt is, de nem a papír volt a lényeg, hanem az, hogy hát tényleg nagyon jó kapcsolatok alakultak ki köztünk, a résztvevők között...”¹¹

Úgy tűnik, hogy életút-elbeszélésében kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a kézimunkának, e tevékenységről hosszan, láthatóan élvezettel mesél.

Harmadik elemzési szempontom az élettörténet hangsúlyos elemeinek feltárása. Éva néni élettörténetében minden szakaszban előkerül az anyagi biztonság kérdése. Gyerekkoráról rendkívül röviden beszél, s gyermekkori élményeinek középpontjában az anyagi bizonytalanság áll; ennek az volt az oka, hogy apja mindig tele volt adóssággal: „Az egész gyerekkorunkra rányomta a bélyegét a szegénység, mert a 30-as 40-es években tudjuk, hogy az nehéz időszak volt, aránylag kis fizetésből éltek, abból a kis fizetésből is, mivel egy fizetés volt, de édesapám sajnos szeretett inni, kártyázni, szerette a jó társaságot, és bizony oda is folyt el bőven a pénzből, úgyhogy nagyon sok adóssággal küszködtek... vettek egy kis családi házat, azt részletre, törlesztésre, és azt majd akkor tudta édesanyám kifizetni, amikor édesapám kiment 42-ben a frontra, 43-ban eltűntnek nyilvánították, és akkor édesanyám akkor újra elment állásba, és akkor beköltöztünk Budapestre...”¹² Később, férjhezmenetele után is azért kezdett dolgozni, mert nem tudtak a segédlelkészi fizetésből megélni. Munkahelyeinek és életszakaszai „sikerességének” megítélése szintén fizetésétől, és akkori anyagi helyzetüktől is függ. Többször említi összecszerűen a fizetésüket: „A Teológiáról ugye kikerültem, összeházasodtunk... és akkor hát nagyon kevés volt a segédlelkészi fizetés, a szegénység ugye nemcsak a gyerekkoromra, hanem később is ugye rányomta bélyegét az életünkre, hogy – hát a segédlelkészi fizetés 750 Ft volt akkor – nem is tudom, hogy azt érzékelik-e a mostani viszonyokhoz képest, az nagyon kevés fizetés volt.”¹³ Az egzisztenciális biztonsággal

¹¹ Uo. 12.

¹² Uo. 1.

¹³ Uo. 8.

állt kapcsolatban a lakásviszonyok kérdése is. Házasságuk elején anyósával laktak együtt; ez az öt év volt számára az egyik legnehezebb időszak. Erről az öt évről mesélve érzékenyül, ugyanis nemcsak az együttlakás, hanem férjének egy hosszabb távolléte is erre az időre esett. Az időpont: 1956.

„Anyósommal laktunk, igen, akkor megvolt a két fiam. És hát akkor kijárási tilalom volt, délután 3 óra után már nem lehetett kimenni az utcára, nem jött hozzánk senki, mi se mehettünk sehova, sötét udvari lakás, rém nyomasztó volt [sír], úgyhogy, nahát nagyon nehéz volt, egészen tavaszig, akkor 5 hónap volt ugye a szülési szabadság és akkor már visszamentem dolgozni, hát az már jobb volt, mert akkor ugye már gyorsabban telt az idő. ...hát a mama is beteges volt, akkor ugye nem lehetett két gyereket ráhagyni. Akkor a nagyobbik fiam beadtam bölcsődébe... De hát szegénykém nem akart ott maradni, akkor is sírt, hogy nem akar ott maradni, én sírtam, hogy ő sír [kicsit sírós a hangja]. Szóval nehéz volt, mama maradt a kicsivel otthon, de hát csak be kellett adni a bölcsődébe, mert nem volt más megoldás. S akkor a férjem hazajött... 57 nyarán...”¹⁴

Ez után az öt év után is az önálló lakás, a függetlenség igénye hangsúlyos az élettörténetben. Mindvégig érezni a bizonytalanságot, amely abból fakad a lelkészházaspároknál, hogy szolgálati lakásban élnek, és ha nem áll módjukban saját lakáshoz jutni, nyugdíjas korukban ismét lakásproblémával kell szembenézniük.

A történelmi háttér, az egyházpolitikai kérdések is fontosak életében, bár nem beszél konkrét eseményekről, vagy ha igen, csupán röviden utal rájuk. Apró, de lényeges eseményekről szól, amelyek befolyásolták a család életét. „...Akkor már nagyon gyorsan alakult az ország és egyre jobban megerősödtek ezek az ateista irányzatok...”¹⁵ – mondja, és ezért nem sikerült tanári pályára mennie. Egy másik epizód az, amikor férje és az esperes között nézeteltérés támadt, ezért nem kaptak meg egy másik, nekik kedvezőbb helyet saját egyházkerületükben. „A [...] püspök, aki hát nyilván felsőbb ÁVH-nyomásra be akarta szervezni a férjemet is arra, hogy jelentést adjon időnként a kollégákról, de a férjem nem volt hajlandó, és hát attól kezdve ő sem volt segítőkész, úgyhogy egyáltalán nem volt segítségül abban, hogy gyülekezetet váltstunk ott a kerületen belül...”¹⁶ Az egész narratívára jellemző, hogy csak saját maga és csa-

¹⁴ Uo. 6.

¹⁵ Uo. 2.

¹⁶ Uo. 10.

ládja történetéről beszél, más konkrét személyeket ritkán nevez meg. Az egyházi életre jellemző kapcsolatháló, amelyben nemcsak a személyes ismeretség fontos, hanem az is, hogy legalább hírből ismerjenek valakit, Éva néni élettörténetében kevésbé van jelen, mint más interjúalanyokéban. A hozzám intézett kérdések („hallott már róla”) és a kapcsolatok fontosságára történő utalások azonban tükrözik, hogy Éva néni is ebben a viszonyrendszerben mozog, csak élettörténetében nem hivatkozik rá folyamatosan.

Témám szempontjából ennek az egyetlen interjúnak az elemzése a következő tanulságokkal járt. Egyrészt ráirányította a figyelmemet arra, hogy ha a lelkésznéket csoportként vizsgáljuk, valóban fontosak az életrajzi interjúk, ugyanis a „lelkésznéség” elsősorban státust jelöl: a lelkész feleségének a helye, szerepe eleve adott a gyülekezeten és az egyházon belül. Kialakultak toposzok persze arról, hogy mit is jelent lelkésznének lenni, de az egyéni példák mind azt mutatják, hogy számos tényező befolyásolja azt, ki hogyan tud ehhez a szerephez alkalmazkodni, miként tudja megélni ezt a státust. Egyéni habitusa, alkalmassága egy közösségen belül betöltött irányító szerepre, világi hivatása, családi háttere, férjével való kapcsolata stb. mind mélyen meghatározzák viszonyát ahhoz az elváráshoz, amelyet az egyház, a gyülekezet, a férje támaszt irányában. Másrészt még inkább meggyőződtem róla, mennyire lényeges a nyelvi eszköztár, hogyan jelenik meg az az egyes elbeszélésekben, és valóban jelenti-e az összetartozás-tudat egyik alapját, vagy egy kegyességi formának a sajátossága. Harmadrészt e kis interjú rávilágított arra, miként ábrázolja szocialista időszakbeli mindennapjait az interjúalany; képet alkothatunk arról is, hogy vallását nyíltan gyakorló nőként milyen munkalehetőségei voltak egy olyan időszakban, amelyben a hivatalos propaganda az ateizmust hirdette.